

ske befolkning kunne spejle sig i. Hun undersøger de indre budskaber i den danske agitation i et forsøg på at identificere vejen hen imod en national selvforståelse i Slesvig. Mogens Rostgaard Nissen har med udgangspunkt i ledere i en række rigsdanske aviser i foråret 1920 undersøgt, hvordan kampen om Flensborgs nationale tilhørsforhold udviklede sig i de første uger efter afstemningen i zone 2 og beskriver i sin artikel, hvordan debatten blev endnu skarpere efter afstemningen, end den havde været i tiden forud. I årbogens næstsidste artikel vurderer Martin Corfix hvordan det danske militær under indtoget i Nordslesvig i maj 1920 lagde vægt på dansk militærmusik og sang som et væsentligt element ved overtagelsen af de sønderjyske garnisoner. Militærmusikken fik stor betydning for den sønderjyske befolkning i forbindelse med Genforeningen. Endelig har Merete Bo Thomsen i sin artikel undersøgt, hvordan man i en række landkommuner i tiden efter afstemningen i Mellemslesvig i marts 1920 begyndte på organiseringen af det danske mindretal.

God læselyst!

Redaktionen.

Hvor er de i dag? De gamle, sønderjyske frugtsorter

AF MADS MIKKEL TØRSLEFF

Da Museum Oldemorstof i 2014 fik mulighed for at anlægge en frugthave som bevarings- og formidlingssted for frugtsorter – selvfølgelig med hovedvægt på de sønderjyske – indledte museumsinspektør Mads Mikkel Tørsleff en undersøgelse af, hvilke sønderjyske sorter, man historisk har anvendt, og hvorvidt de findes i dag. Det er disse to spørgsmål, der søges besvaret med denne artikel.

Indledning

Når man skal finde frem til de rent sønderjyske frugtsorter, altså sorter, som med rimelig sikkerhed må siges at være opstået (af en spiret kerne) i det tidligere hertugdømme Slesvig, viser det sig, at mange sorter, som er beskrevet i den pomologiske litteratur, slet ikke kan skaffes i dag fra eksempelvis Pometet, der er landets vigtigste genbank under Københavns Universitet, eller andre bevarende institutioner. I denne artikel undersøges derfor, hvilke frugtsorter der på baggrund af litteraturen kan identificeres som sønderjyske, samt om de stadig findes i de sønderjyske haver eller andetsteds.

I første del af denne artikel undersøges det, hvilke personer der tidligt arbejdede med at indføre og forbedre frugtavl i regionen, samt hvilke sorter de lagde vægt på. Målet hermed er at identificere de sorter, der reelt kan siges at være særligt sønderjyske. Undersøgelsen tager således udgangspunkt i en række kilder og i den pomologiske litteratur i perioden fra cirka 1770 til 1920. I anden del af artiklen gennemgås de sønderjyske sorter enkeltvis med fokus på at samle de oplysninger, der er tilgængelige om dem, og samtidig se på, om de stadig findes i de gamle frugthaver i regionen.

De anvendte kilder

Alsisk frugtavl har været behandlet af Jørgen Slettebo (red.) i udgivelsen *Haver og Gartnere* i 1967, ligesom Alsingergildet i 1983 i *Alsisk Kalender 5* har set på de kendte gartnerslægter på Als samt givet et rids over anvendelsen af frugt i husholdningerne og den økonomiske betydning af

frugtavlens historie og kultur på Als. Gartner Livoni i Sønderborg var også en flittig skribent; for eksempel skrev han med mellemrum i *Möllers Deutsche Gärtnerzeitung* om sin planteskole, specifikt om Gråstenæblet og mere generelt om frugtavl på Als og i Sundeved. Nogenlunde samtidig med Vothmann udgav C.C.L. Hirschfeld, professor ved universitetet i Kiel og snart efter også leder af den kongelige frugttræplanteskole i samme by, sine værker om ikke bare havestilarter, men også *Handbuch der Fruchtbaumzucht* fra 1788. Hirschfeld var en af de faglige hovedkræfter bag oprettelsen af de kongelige planteskoler i både hertugdømmerne og i Kongeriget.

En af de vigtigste kilder til viden om danske – og sønderjyske – frugtsorter i 1800-tallet er pomologen Claus Petersen Matthiesen, der i 1913-1924 udgav sit hovedværk *Dansk Frugt*, hvori han også beskrev en række sorter fra sin hjemegn på Als, som han kendte og huskede fra sin barndom. I sine erindringer "Hjemmet på Als, samt en ajourføring af slægtens historie", udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg, beskrev Matthiesen livet på hjemgården Arbejdsholt på Ulkebøl Nørremark. Her fremgår det tydeligt, at frugtavl og gode frugtsorter spillede en rolle for forfatteren allerede i hans barndom, og han nævnte således en række sorter, som han opfattede som særligt sønderjyske. Hovedsorterne i dansk frugtavl er beskrevet mest udførligt af H.C. Bredsted i hans *Dansk Pomologi* i tre bind fra 1893, ligesom der eksisterer en liste over frugtsorter i den kongelige frugttræplanteskole i Odense fra 1795. Sådanne lister har det ikke været muligt at opdrive fra de kongelige planteskoler i hertugdømmerne. Endelig foretog Anton Pedersen, den senere professor ved Landbohøjskolen og en af hovedkræfterne bag Pometets nuværende samling af sorter, en undersøgelse af sorterne i flere hundrede haver i Kongeriget i perioden 1916-1922. Her var Sønderjylland dog ikke med, men undersøgelsen kan give et ret præcist billede af, hvilke sorter man havde plantet i de sidste årtier af 1800-tallet i Danmark. Anton Pedersen var en af hovedkræfterne bag Pometets nuværende samling, men han havde ikke undersøgt Sønderjylland i sit hidtidige arbejde.

I Havehistorisk Selskabs tidsskrift *Fra Kvangaard til Humlekule*, nr. 16/1986 har Peter Beck beskrevet hjemmets have på gården Junkershof

Christian Cay Lorenz Hirschfeld havde titel af kongelig justitsråd og var professor ved universitetet i Kiel samt statens konsulent ved anlæggelsen af de kongelige frugttræplanteskoler i hertugdømmerne og Kongeriget. Han udgav også "Theorie der Gartenkunst" i fem gedigne bind, hvor han blandt andet indgående beskrev de smukke slotsparker i Gråsten og Augustenborg, som de så ud omkring 1780. Illustration fra Wikimedia Commons.¹

i Sundeved år 1910. Her nævnes blandt andet de af familien anvendte navne på en række af gårdens 52 frugttræer, hvoraf nogle var plantet af Becks bedstefar. Det er formentlig med baggrund i klimatiske forhold (øer og halvøer giver et godt klima for frugtavl), at Als og Sundeved står i centrum for langt de fleste trykte kilder om den sønderjyske frugtavl, hvilket derfor også bestemmer denne artikels geografiske fokus.

Metoder til sortsbestemmelse og sortsdefinition

I arbejdet med frugtsorterne som levende kulturarv opstår der nogle udfordringer, når en given frugts sortsnavn skal bestemmes. Den erkendelse, man opnår det ene år, kan i nogle tilfælde ændre sig året efter, fordi vejret og dermed vækstbetingelserne ændrer sig over tid, hvorved frugten ikke altid er ens fra år til år. Inden for pomologien har man imidlertid udviklet en ret entydig metode til frugtsortsbestemmelse for både æbler og pærer. Her ses på frugtens pomologiske kendetegn,² der så at sige udgør en tjek-liste, som gennemgås, og resultaterne sammenholdes herefter med litteraturens beskrivelser. En dygtig pomolog kan genkende adskillige hundrede sorter og vil i de fleste tilfælde give det korrekte sortsnavn (fra de eksisterende referencesamlinger, for eksempel Pometet). Sådant bestemmes de fleste sorter, som er undersøgt i dette projekt. Når pomologen ikke umiddelbart har kunnet give et sortsnavn, er der derfor grund til at undersøge en frugt nærmere og

sammenholde den med de i litteraturen beskrevne sorter, som man ved, har vokset i Sønderjylland, men som ikke er bevaret ved Pometet, der udgør den primære reference for pomologiske undersøgelser i Danmark, eller i andre bevarende samlinger. Her løber man imidlertid ind i den udfordring, at den pomologiske metode til sortsbestemmelser først er udviklet i løbet af 1800-tallet, og vi skal hen efter midten af dette århundrede, førend beskrivelsernes form er så fast, at de kan bruges til sortsbestemmelse. I 1700-tallet beskrev man langt færre kendetegn ved den enkelte frugt, og derfor kan der sagtens være god overensstemmelse med en frugt, man ser i dag, men en egentlig sortsbestemmelse kan man ikke nå frem til ud fra eksempelvis Hirschfelds beskrivelser fra 1788. I 1700-tallet grupperede man sorterne efter deres form og ydre udseende, for eksempel kalviller, rambourer og reinetter, under hvilke der så fandtes en række varianter (ofte for eksempel grønne, gule, røde samt tidlig, høst-, vinter-). Derfor er det alene Matthiesens og Bredstedts beskrivelser, der er anvendt til sortsbestemmelse. Konkret for dette projekts frugtsortsundersøgelser har der – over årene – været flere pomologer tilknyttet. Det betyder, at forskellige øjne har arbejdet med sortsbestemmelserne, og man må derfor fæste større lid til resultaternes sikkerhed ved de frugtsortsbestemmelser, som er udført for museet fra 2018 og 2019, hvor op til to anerkendte pomologer³ (en dansk og en tysk) har vurderet de undersøgte frugter.

Det skal også nævnes, at når navnet på en sort her i artiklen eftersøges i den tidlige litteratur for at fastslå sortens alder og ophav, så vil der altid være en risiko for, at sortsnavnet over tid er "sprunget" fra en sort til en anden. Det er tydeligt at haveejere, planteskoler og andre (for eksempel pomologer) ofte benytter lokale synonymmer eller decideret forkerte navne for deres frugter. Der er ingen grund til at tro, at dette har været anderledes i 1700-tallet. En stor del af den pomologiske videnskabs vigtigste mål i slutningen af 1700-tallet var netop at fjerne lokale synonymmer og fejlbenævnelser og at sikre en ensretning i de anvendte sortsnavne.⁴ Hirschfeld skrev direkte, at man i Frankrig var nået længere end andre steder, hvad angik "udlugningen" i de mange forskellige synonymmer for pærer, og vi må tro, at det samme har været gældende for æbler. I den forbindelse er det nyttigt for nutidens læser, at familien Vothmann i sine udgivelser sidestillede en sorts franske og tyske navne, der kan være meget forskellige. I 1800-tallets pomologiske litteratur var det kutyme, at omtalen af den enkelte sort indledtes med at opliste dens beskrivelse – og dens forskellige sortsnavne – i den

ældre litteratur. Rejsen hen imod en standardiseret sortsbenævnelse, der var ens i hele Europa, har således taget i hvert fald 200 år, og måske er det et arbejde, som aldrig rigtig bliver færdigt.

Den sønderjyske frugtavlshistoriske ramme

I 1726 købte en vis Peter Vothmann den have, som hidtil havde hørt til hertugernes besiddelser i Sønderborg by, nemlig Ernst Günthers Palæ i Perlegade.⁵ Haven havde Peter taget vare på siden 1689 i sit embede som gartner for hertugen. Efterhånden, og i hvert fald siden 1695, hvor Vothmann fik haven i arvelig forpagtning, blev haven til en privat planteskole, og den er især kendt som stedet, hvor sønnen Hans Peter Vothmann opformerede det, der skulle blive kendt verden over som Gravensteiner – Gråstenæblet. Planteskolen forsvandt gradvist med byens udvidelse og endeligt lige omkring år 1900.

Peter Vothmanns svendebrev, udstedt 1688 på Augustenborg. Foto: Museum Sønderjylland.

”Eksemplet opildnede til efterligning”,⁶ skrev Nicolai Vothmann i 1802 om sin fars og bedstefars planteskole i Sønderborg, ligesom han kunne fortælle, hvordan mange bønder på Als efterhånden plantede frugttræer og også selv lærte at pøde og på den måde yderligere bidrog til udbredelsen af frugttræer på øen. Det kom således til at myldre med små planteskoler her og i Sundeved.⁷ Mange gik hurtigt ned, men det er ikke usandsynligt, at arbejdet mange steder er fortsat som syssel eller en form for hobby.

Flere steder blev der i 1780'erne med statslig hjælp anlagt planteskoler i hertugdømmerne, de såkaldte kongelige frugttræsplanteskoler. Det skete således ved slottet i Pløn i 1783 eller -84⁸, i Tønning 1788⁹, Haderslev (Nyegaard) mellem 1786 og 1793¹⁰ og i Kiel (Düsternbrook) 1786, om hvilken det i 1842 hedder, at man i beholdningen havde 300 æble-, 200 pære- og 88 kirsebærsorter. Hertil kom i øvrigt også 18 fer-

En af de mange, som lod sig inspirere til at anlægge planteskoler, var ejeren af gården Schönheim i Rinkenæs, Lorentz Jessen. Det var dog ikke umiddelbart Vothmann, inspirationen kom fra, men da Jessen på sine rejser i Østrig, Schweitz, Pfalz og Sachsen havde set den gavn og det udbytte, frugtavlens kunne give, blev han grebet af virketrang. Han fik med støtte fra den kongelige kredittkasse finansieret indkøbet af 70.000 træer af de fineste æblesorter fra Frankrig, England, Holland og Tyskland. Planteskolen holdt dog ikke længe, og Jessen døde angiveligt stærkt forgældet i 1834.¹³ Måske han hellere skulle have hentet sin inspiration på Als? Foto i privat eje.

sken- og 14 abrikossorter.¹¹ I begyndelsen delte man flere steder simpelthen frugttræer gratis ud til bønderne på egnen, og fra Tønning blev de blandt andet sendt helt til Norge. Desuden blev der med finansiering fra den kongelige kredittkasse indkøbt frugttræer til en privat planteskole på gården Schönheim i Rinkenæs.¹²

I Kongeriget oprettedes på samme tid en kongelig frugttræsplanteskole i Odense, og inspirationen til disse mange kongelige planteskolers anlæggelse var angiveligt planteskolen ved Frederiksberg Slot, der var blevet anlagt efter kongelig resolution i 1775.¹⁴ Centralmagten må have set et klart behov, og det er nærliggende at se udbredelsen af viden om frugtavl som en del af den generelle ”oplysning” i tiden. Da Vothmanns planteskole kan ses som en videreførelse og udvikling af den hertugelige have i Sønderborg, ligger dette oplysningsnarrativ så at sige lige for. Hvorvidt bøndernes ”dovenskab” kunne spille en hindrende rolle i visse egne må stå hen i det uvisse, men *oplysning* var i hvert fald for Hirschfeld det afgørende ord: ”Enhver oplyst ven af landmanden burde hæve sin stemme, når han ser, at uvidenhed og fordomme, bag hvilke dovenskaben oftest gemmer sig, står i vejen for frugttræsudplantningens almenyttige virksomhed.”¹⁵ Hirschfeld var statens konsulent ved etableringen af disse kongelige planteskoler både i Danmark og i hertugdømmerne.¹⁶ Påfaldende er det måske også, at der blev oprettet markant flere planteskoler i hertugdømmerne end i Kongeriget.

Der er flere ting, der tyder på, at frugtavlens allerede omkring 1700 spillede en rolle for bønderne på Als. Alsingergildet har i udgivelsen *Alsisk Kalender* 5 nævnt, at toldregnskaber fra 1670'erne viser en ”betydelig eksport” af æbler, men også, at den voksede væsentligt i 1700-tallet.¹⁷ Hirschfeld skrev i 1788, at ”den lille ø” Als i gode frugtår eksporterede ”mange tusinde tons frugt” til Danmark, Norge og Rusland, mens man her også anvendte store mængder frugt i husholdningerne.¹⁸ Her er Als bragt som det gode eksempel til efterfølgelse på lige fod med egne som lå langt længere sydpå, og øen betegnedes tillige som praktisk taget ”en stor frugthave”, ligesom ”næsten alle bønder i Sundeved” også havde frugttræer i deres haver.¹⁹

I hvilken grad frugtavlens blev videreført efter år 1800 får man et indtryk af i handelsgartner Asmus Dyreborg Livonis beskrivelse, trykt i *Möllers Deutsche Gärtnerzeitung*, nr. 5, 1890. Livoni drev sin planteskole på Lerbjerg i Sønderborg fra omkring 1860 og frem til sin død i 1923. Han skrev, at frugtavlens så ud til at være dalet noget i omfang efter de

første årtier af 1800-tallet,²⁰ og angav som grund hertil, at den sidste augustenburgske hertug før 1848, Christian August II, interesserede sig mere for hesteavl end for frugtavl, mens hans far, Frederik Christian II (død 1814), havde gjort meget for at fremme frugtavl. Dette kan sagtens stemme, men det er også muligt, at Livonis stærke danskhed skinede igennem i hans syn på Christian August. En anden grund til et faldende udbytte kunne være udflytningen af gårde til nye placeringer, hvorved vel også frugthaverne skulle fornyes. Da mange af de gamle haver på Als endnu vidner om en forkærlighed for frugttræer podet på vilde grundstammer, har det krævet nogen tid, før de nye træer har givet et udbytte, der kunne måle sig med de gamles.²¹ Livoni mente dog ikke, at bønderne på Als gjorde ret meget ud af at pleje deres træer, men blot høstede det, de kunne, uden nogen videre indsats. Hvorom alting var, så var frugtavl i løbet af 1800-tallet atter øget.²²

Måske var det svært at vokse op på en alsisk gård i 1800-tallet uden at få en vis interesse for frugtavl. Sådan gik det i hvert fald for den senere kendte danske pomolog, Claus Petersen Matthiesen. Han blev født i 1841 på gården Arbejdsholt (senere Veesebæk) på Ulkebøl Nørremark, hvor han allerede som barn gjorde sig de første erfaringer og observationer omkring egnens frugttræer. Til gården hørte en frugthave med cirka 150 træer, og af den høstede frugt solgtes det meste, når høsten var god. Det foregik på den måde, at handelsmanden allerede i sommermånederne sendte en "taksator" ud på gården for at prissætte frugten på hvert træ. Om efteråret plukkede Matthiesens far og folkeholdet på gården så frugten og kørte den hen til køberen, hvilket cirka hvert andet år indbragte gården 400-600 daler kurant, hvilket var et anseligt beløb.²³ En del frugt anvendtes også i egen husholdning.²⁴ Vi får her et indblik i måden, hvorpå handlen med frugt – især æbler og pærer til eksport – foregik på Als. Livoni fortalte desuden, at handelsmændene i Sønderborg i 1890'erne havde delt Als op i hvert sit distrikt, som de hver især opkøbte bøndernes frugt i, så de ikke "gik hinanden i bedene".²⁵ Æblerne blev hovedsageligt sendt til Rusland og Sverige.

Men tilbage til Matthiesen. Man skal ikke studere Matthiesens sortsbeskrivelser længe for at opdage, at frugtavl var en beskæftigelse og en syssel i både Danmark og på Als i tiden før og efter år 1800. Dengang var det ikke usædvanligt, at den enkelte gård eller familie havde sin egen æblesort. Meget ofte var det piger, der lagde kerner af æbler, og når der på denne måde opstod en god sort, havde man altså sin helt egen.²⁶ Ofte har man måske også flyttet sorten med sig, hvis slægten

C.P. Matthiesen havde netop fået ansættelse som lærer ved Augustenborg Skole, da Danmark måtte afstå Slesvig i 1864. Han rejste derfor til Kongeriget, hvor han ved siden af lærergerningen i Gundsømagle dyrkede pomologien, og i sit trebindsværk Dansk Frugt samlede han hele sin viden og erfaring sammen. Det var hans ønske at vise, at frugtsorter opstået af kærne i Danmark var de bedste at bygge videre på inden for dansk frugtavl. Dette synspunkt kom han dog ikke igennem med. I dag er langt de fleste af "hans" frugtsorter forsvundet, mens Pometets samling rummer lige så mange udenlandske sorter som danske. Fra Matthiesen 1924, titelbladet.

er flyttet, eller pigen har giftet sig et andet sted – en skik, som endnu kendtes i det 20. århundrede.²⁷ I Matthiesens hjemsgn på Als, havde i hvert fald fire, måske fem, familier således deres egen æblesort.²⁸

De sønderjyske kilder og deres sorter

Traditionelt bestemmes en sorts hjemegn – når præcise oplysninger ikke kendes – som dér, hvor den først har opnået en vis udbredelse.

Hirschfeld nævnte i sin *Handbuch der Fruchtbaumzucht* fra 1788 otte æblesorter og tre pæresorter, som han ikke havde fundet beskrevet andre steder, men som han derfor betragtede som regionale sorter, der i det væsentligste kun fandtes i Holsten og de umiddelbare nabolande, det vil sige Slesvig, Danmark og egnen omkring Lübeck. (Tabel 1).

Af disse otte vækker navnene Wolfsapfel, Amtmannsapfel og Paternosterapfel ingen umiddelbar genklang i dag, og de to første findes næppe mere. I en udgivelse fra Landesbauernkammer Schleswig-Holstein fra 1950 optræder godt nok navnet Amtmannsapfel, der sandsynligvis er samme sort.²⁹ Sorten eftersøges i øvrigt i Tyskland som forsvunden sort. Paternosterapfel nævnes i et oversigtsværk over synonyme sortsnavne som synonym for en anden kendt sort, der findes endnu.³⁰

Med navnet Zipollenapfel/Zwiebelapfel mente Hirschfeld næppe den dengang og endnu kendte Zwiebelborsdorfer, på dansk kendt som Løgæble, som også fandtes hos Vothmann. Løgæblet har været kendt siden 1600-tallet i Frankrig.³¹ Der har derfor angiveligt eksisteret en regional sort med delvist sammenfaldende navn, men hvilken kan ikke afgøres længere. Kantorapfel er et æble, som også fremgår af sortlisten fra den kongelige frugtræsplanteskole i Odense 1795 (Comptoir-Æble).³² Navnet er et synonym for sorten Borgherreæblet – en sort, hvis oprindelse fortaber sig i det uvisse, men vi kan vel slå fast, at den er indført i Danmark takket være Hirschfeld.³³

Gravensteiner – Gråstenæblet – kommer vi tilbage til senere og ligeså Melonenapfel/Flaschapfel, der er et synonym for det endnu kendte Flaskeæble. Det betragtes stadig som et slesvig-holstensk æble.

Det står altså klart, at ud af disse otte sorter hos Hirschfeld, stammer de to (Paternosterapfel og Comptoir-Apfel) næppe fra hertugdømmerne. Til gengæld er der i høj grad tale om sorter, som siden har vundet betydelig udbredelse på egnen og i større dele af Nordeuropa. Det samme kan man ikke sige om de tre regionale pæresorter, som Hirschfeld også nævnte. Her er kun den ene – Hangelbirn – at finde i andre kilder, nemlig hos Vothmann. Denne særlige Hangelbirn vender vi i øvrigt også tilbage til. Ligeledes er det tydeligt, at Hirschfelds oplysninger ikke kan stå alene – man må sammenholde dem med den senere litteratur for at kunne udlede, hvilke senere eller nutidige sorter han egentlig talte om. I den pomologiske litteratur findes der kun én anden kilde til navne og beskrivelser af sorter, der stammer fra Sønderjylland eller hertugdømmerne. Det er Claus Petersen Matthiesens *Dansk Frugt*.

Ud over Vothmanns *Garten-Katechismus* fra 1783 nævnte gartner Livoni fra Sønderborg i 1890 de sorter, som var mest udbredte på Als, og det var ikke de sorter, som var opstået i Sønderjylland. Skal der trækkes et par tråde mellem Vothmanns og Livonis sortsnavne, der altså er trykt med godt 100 års mellemrum, er det for æblernes vedkommende nok den faglige, pomologiske udvikling, der springer i øjnene. Livonis navne er alle sammen entydigt genkendelige sortsnavne – de gamle tiders grupperinger efter frugternes ydre udseende ses her kun som en del af sortens egentlige navn, ligesom de mere egnsspecifikke synonyme sortsnavne er forsvundet. Desuden er det kun nogle få navne, der går igen, hvilket viser den kraftige udskiftning i de anvendte sorter, der er sket i den mellemliggende periode. Det ville være mærkeligt, om ikke nogle af de sorter, Livoni selv forhandlede, også fandtes i Vothmanns

sortiment, men det er umuligt at sammenholde dem. Hvor vi kender en fortegnelse over samtlige sorter i Vothmanns planteskole fra 1802, er Livonis samlede sortsfortegnelse, udgivet som trykt katalog 1893, desværre gået tabt for eftertiden,³⁴ så en nøje sammenligning er ikke længere mulig. Selv skrev Livoni i 1890, at hans sortiment nåede op på 350-400 sorter, mens der lokalt fandtes cirka 500-600 forskellige sorter i haverne.³⁵ Det, som vi i dag kender som "gamle, danske æblesorter", for eksempel Filippa og Ingrid Marie, var ikke kommet til endnu. Det var stadig de internationale sorter, som dominerede frugtavl på dette tidspunkt. Man kan derfor ikke sige, at den kommercielle frugtavl har haft sine egne lokale eller regionale sorter. Disse har givetvis også været at finde, men kun haft begrænset betydning. Den kraftige udskiftning i sorterne tydeliggør også, hvorfor sorter simpelthen forsvinder.

Peter Beck fra Junkershof i Sundeved har i *Fra Kvangård til Humlekule* beskrevet hjemmets frugthave omkring 1910 og nævner i den forbindelse de navne, han husker fra sin barndom (Tabel 2).³⁶ Han skelner mellem de træer, som hans bedstefar havde plantet – man tør gætte på tiden før eller omkring 1850 – og så den nyere frugthave, vel sagtens plantet omkring 1890-1900. Det er praktisk, at han gør denne opdeling, for den er med til at vise den udvikling i de foretrukne sorter, som er sket over relativ kort tid. Bedstefarens træer er – på nær "Honn'æfle", Honningæblet, der ikke umiddelbart er et genkendeligt sortsnavn i dag – alle sammen nævnt i *Vothmanns Garten-Katechismus*, mens den nyere frugthave rummer de typiske sorter fra tiden omkring år 1900 – den danske Filippa i selskab med Bismarck og Kaiser Wilhelm, vel sagtens Livonis og andre planteskolers sortiment på den tid. At Beck skriver flere af navnene på den lokale dialekt eller det lokale synonym, er både charmerende og faktisk også en hjælp i dag, da lokale på egnen stadig nikker genkendende til i hvert fald "æ' Honn'æfle", uden at de dog kan pege på et levende træ af sorten. Endelig viser Becks navne tydeligt, at frugtsorternes pomologiske navne nemt bliver forvansket, næsten til ukendelighed, når de optages i den lokale dialekt.

Et eksempel kunne være pæren "Issebot", hvis navn ikke umiddelbart er genkendeligt, men når der i et skrift fra 1950 udgivet af Landesbauernkammer om 50 års frugtavl i Slesvig-Holsten nævnes en pære "Isebuttenbergamotte", må det vel være den samme. Andre steder er den ikke at finde i litteraturen, og tyske pomologer kender den ikke længere, men en informant husker endnu navnet fra barndommen i 1960'ernes Altes Land.

C.P. Matthiesen beskrev 28 (29 hvis man medregner Ærøæblet) frugtsorter som særligt sønderjyske; det vil sige, at de er opstået af kerne i den dansktalende del af det daværende hertugdømme Slesvig (tabel 3). Heraf er de seks pærer. Blandt disse sorter ligger hovedvægten på Als og Ulkebøl Sogn, hvad angår deres oprindelse, og flere af dem knyttede forfatteren direkte til sin egen familie. Man kan godt undre sig lidt over Matthiesens bevæggrunde for at bringe disse sorter, men måske har han længtes efter Als. Matthiesen var som nævnt blevet skolelærer og havde fået ansættelse på Augustenborg Skole i 1863, men han rejste allerede i 1865 til Kongeriget, hvor han siden fik embede ved skolen i Gundsømagle. Han så sig siden, ifølge sin biografi i *Dansk Biografisk Haandleksikon*, som "forjaget" sønderjyde. I hvert fald må man skelne mellem Matthiesens "familie-sorter" og de mere gængse, som var langt mere udbredte.

Af Matthiesens 29 sønderjyske sorter er følgende bevaret hos Pometet i dag: Nonnetitte fra Als, Bodils Æble, Ærøæblet og Maren Nisses Æble. I Pometets grundsamling over danske frugtsorter findes officielt også Matthiesens sorter Alsisk Citronæble og Miangæblet. Men for førstnævntes vedkommende har det ved en DNA-undersøgelse vist sig, at Pometets æble er identisk med andre kendte sorter (Vejløæblet, Æbeltoftæblet, Møllers Venus),³⁷ og det lever strengt taget heller ikke op til Matthiesens beskrivelser af sortens kendetegn, så det må optræde med forkert navn i Pometets samling. Det er derfor tvivlsomt, om Alsisk Citronæble stadig findes i Pometets samling. Miangæblet i Pometets samling er et tidligt høstæble, mens Matthiesens beskrivelser klart viser et vinteræble.³⁸ Enten har Pometet fejlbestemt deres Miangæble, og ingen ved, hvor det oprindelige Miangæble findes i dag, eller også har Matthiesen taget aldeles fejl af modningstidspunktet. Denne forfatter hælder mest til det første, og man må derfor betragte Miangæblet som forsvundet.

Af de fem særligt alsiske pæresorter, som Matthiesen har nævnt, findes ingen tilsyneladende længere. I det følgende afsnit undersøges disse særligt sønderjyske sorter og deres skæbner nærmere.

Skal der svares på spørgsmålet om, hvorvidt der i Sønderjylland og nærmeste omegn har eksisteret sorter i 1700- og 1800-tallet, som kun har været at finde her, må der ud fra det foreliggende svares ja. Nogle sorter har haft en regional udbredelse og må således formodes at have spillet en rolle for bøndernes økonomi, for eksempel Gråstener, Grand Richard, Nonnetitte fra Als og Alsisk Citronæble, mens Matthiesens

"slægts-sorter" har været helt lokale og kun fandtes på en enkelt eller et par lokale gårde. Et fænomen, som man dog må formode, har været kendt overalt, hvor der dyrkedes frugt.

Langt de fleste af de dyrkede sorter i Sønderjylland har dog – både i 1700- og i 1800-tallet – været de bredere kendte, internationale sorter, som ofte også har været at finde i både Tyskland, Danmark, Holland, Storbritannien og Frankrig. Udvalget og de foretrukne sorter har blot ændret sig kraftigt over tid.

De særligt sønderjyske æblesorter og deres skæbne

Både Hirschfeld og Matthiesen har således nævnt en række sorter, som havde deres oprindelse i Sønderjylland eller i hvert fald i hertugdømmerne. I de kommende afsnit undersøges disse sorters historie nærmere, idet de historiske oplysninger om sorterne, deres forskellige navne og eventuelle regionale/lokale synonyme fremdrages, ligesom der kort gives en vurdering af, hvorvidt de stadig findes eller ej.

Hirschfeld har præsenteret os for nogle sorter, som han betragtede som regionale. Enkelte af dem findes endnu, eller har været dyrket lokalt indtil for ikke så mange årtier siden, og disse skal undersøges nærmere her. Herefter gennemgås Matthiesens sønderjyske sorter hver for sig.

Den første er Gråstenæblet, eller Gravensteiner, som den jo oprindeligt kaldtes og internationalt også stadig kendes som. Den har siden vundet udbredelse også på andre kontinenter og betragtes af mange som et af de ypperligste æbler, man kender. Matthiesen brugte også en del energi på Gråsteneren – mere om dette æble senere.

Hirschfeld omtalte desuden den almindelige Nonnetitte eller Flaskeæblet, der i Tyskland kaldes Prinzen-apfel, og som i dag findes i hele Tyskland, endda i flere varianter, blandt andet "Doffel Nonne", som den ene hed på Junkershof. Dertil kommer Grand Richard, der kort har været nævnt, men som skal undersøges nærmere her. Denne sort optræder både hos Vothmann, Hirschfeld, i Becks liste over træer fra Junkershof (Grangischa) og i listen over sorter fra Odense 1795. Den har således været udbredt i både Danmark, hertugdømmerne og i de nordtyske lande i 1700-tallet. Den nævnes endnu i 1950 i det omtalte skrift fra Landesbauernkammer i Kiel. Den står endda på listen over sorter, som endnu findes på Pometet, men det er meget usikkert, om æblet er bestemt korrekt, da modtagere af podekviste herfra beretter, at det modtagne træ vokser meget kraftigt, hvilket ikke svarer til be-

skrivelsen af den oprindelige sort. Tiden vil vise, om dette æble endnu findes eller ej. I Tyskland eftersøges sorten som forsvundet.³⁹ Da den måske har været formeret i lokale planteskoler helt op til midten af det 20. århundrede, er det en sort, vi holder øje med i de gamle haver, hvor vi undersøger flere "kandidater". I værket *Danmarks Frugtavol 1916-22* af Anton Pedersen, hvor sorterne i flere hundrede haver i hele Danmark er undersøgt og optalt, optræder Grand Richard kun meget sjældent og næsten ikke i Jylland. Selvom den blev truffet på nogle få træer, er det tydeligt, at den var på vej ud af frugtavlen, og den anbefales heller ikke til dyrkning. Sønderjylland er dog ikke omfattet af denne undersøgelse.⁴⁰ Bredsted har i 1893 beskrevet Grand Richard som et fantastisk godt spiseæble, men han turde heller ikke anbefale det til almindelig plantning, da det vokser alt for svagt.

I skoven på Vandholm i Gråsten ligger to gamle æbletræer hen ad jorden. Der har de, efter hvad der oplyses af slotsgartneren og mangeårige medarbejdere ved Naturstyrelsen i byen, ligget igennem hele det 20. århundrede. Deres oprindelige stamme er rådnet væk og de er således rodægte – vel de eneste rodægte Gråstenere i verden. Slotsgartneren fortæller, at træerne er 180 år gamle og podet af det oprindelige modertræ. Selvom de står i fredskov, vokser der nu en podning på Oldemorstoft. Foto: forfatteren.

*Æblet Grand Richard er muligvis fejlbestemt eller forvekslet i Pometets samling, så det er en sort, vi leder efter. Her er den illustreret af de tyske pomologer Lucas og Oberdieck i 1875. I Sundeved har den gået under navnet "Grangischa". Det er en meget svagt-voksende sort, som formentlig ofte har været dyrket i espalier. Billedet er fra Lucas & Oberdieck: *Illustriertes Handbuch der Obstkunde – Band VIII Kernobst – Stuttgart 1875, tavle 643.**

Matthiesens æblesorter og deres skæbner

Som nævnt er i udgangspunktet blot fire af Matthiesens 29 sønderjyske sorter (Tabel 3) bevaret i dag, mens to andre sandsynligvis er fejlbestemte hos Pometet og derfor også må regnes til de forsvundne. I dette afsnit skal vi undersøge skæbner nærmere for de Matthiesenske sorter og se på, hvilke sorter, der endnu findes i private haver i Sønderjylland.

Alsisk Melonæble nævnte Matthiesen som en populær sort på øen, og den skulle være afkom af den på Als allestedsnærværende Nonnetitte (Flaskeæblet), der blev dyrket i stort tal og som givetvis har været en vigtig eksport-frugt. Matthiesen nævnte gartner Livoni som den, der havde "fremdraget" sorten og gjort den pomologiske verden opmærksom på dens eksistens.⁴¹ Denne forfatter har set flere kandidater, som har været undersøgt for, om der kunne være tale om denne sort, men et entydigt resultat har vi endnu ikke fået. Den må derfor – indtil videre – betragtes som forsvunden. Sorten har givetvis været i sortimentet på Livonis planteskole, og den har derfor sandsynligvis været i handlen indtil mellemkrigstiden. Der er tale om en variant af Nonnetitte/Flaskeæblet, som kunne gemmes vinteren over, og som først opnåede fuld

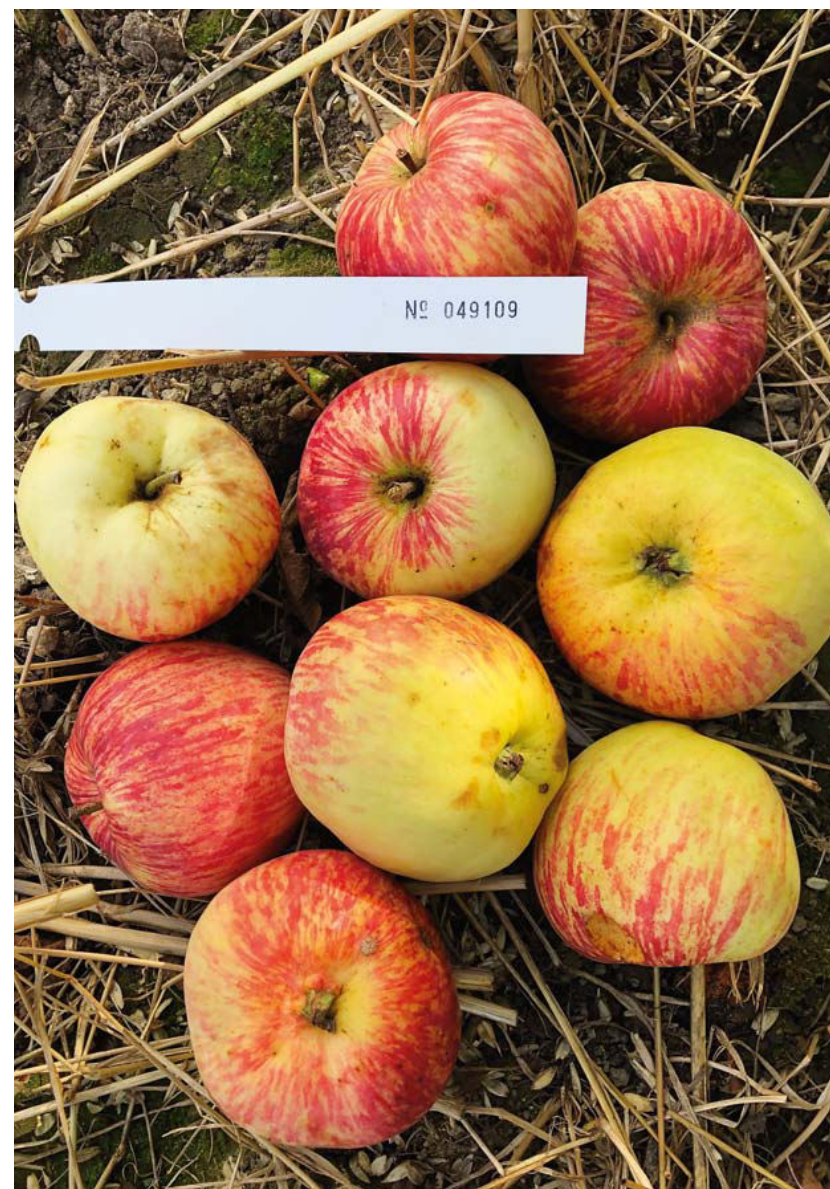
modenhed hen på vinteren (formentlig har det skullet høstes i oktober og derefter modnes på lageret).

Vinsur fra Als er beskrevet som en tidlig variant af Borgherreæblet (Flammet Hvid Kardinal), og her undersøger vi i øjeblikket en god kandidat, fundet i Avnbøl. Der vil dog gå et år eller to endnu, før vi kan være sikre. Vinsure æbler har vi fundet flere steder, blandt andet hos en nu afdød kone på Kegsnæs, som nåede at give os navnet "Vinsur" på en sort, som findes på gården. Den tyske pomolog Meinolf Hammerschmidt, der hjælper projektet med sortsbestemmelser, genkendte æblet som "det gamle vinsure æble", som han også har kendt det fra Angel. Det kan jo ikke undre, at de samme sorter går igen på begge sider af Flensborg Fjord, men om der her er tale om det samme æble, som Matthiesen kendte, kan vi ikke sige. I hvert fald er æblet fra Avnbøl tættere på beskrivelsen af Vinsur fra Als, end æblet fra Kegsnæs. Begge vinsure æbler er meget friske og syrlige i smagen, men også meget saftige og gode æbler allerede i august. Det har været festligt på landet i gamle dage, når man i begyndelsen af august kunne spise et så friskt smagende æble. I litteraturen findes flere "vinsure" æblesorter, så det må konkluderes, at vinsure æbler udgør en gruppe med visse fælles egenskaber.

Nonnetitte fra Als er endnu en variant af Nonnetitte, Flaskeæblet, som ifølge Matthiesen alene har været udbredt på Als. Vi støder også på den i ældre haver på Als og i Sundeved, og den findes i Pometets samling og kan købes i planteskoler, der specialiserer sig i de gamle sorter. Sorten er mere gul end det oprindelige Flaskeæble.

Jagtæble fra Als var et æble, som var udbredt på egnen omkring Mommark. Navnet henviser til modningstiden, som er i oktober og november, og der skal være tale om et æble, der både har været et godt spiseæble og en god pyntefrugt.⁴² Det ser ud til at være genfundet på Als i 2018.⁴³

Volmers skal have været et meget populært æble i tiden omkring Matthiesens barndom. Om æblets oprindelse kunne Matthiesen ikke fortælle noget; kun var han ikke stødt på det andre steder end på Als. Matthiesen funderede over, om en sort i fortegnelsen fra den kongelige frugtræsplanteskole i Haderslev fra 1793 – fortegnelsen findes desværre ikke mere, men Matthiesen må have haft adgang til den – ved navn Grosser Wollmers Apfel kunne være den samme, men der skulle dog være tale om en andenrangs kogefrugt, hvilket Matthiesen ikke kunne genkende. Herefter nævnte Matthiesen, at navnet heller ikke fandtes i den i 1817 oversatte udgave af Vothmanns *Garten-Katechismus*. Det morsomme er, at i den oprindelige, tysksprogede udgave fra 1783 findes

Vores bedste kandidat til at være Matthiesens Vinsur fra Als har vi fundet i Sundeved. Æblet er et friskt, syrligt sommeræble, spises fra træet i august måned og kan ikke gemmes. Det er, svarende til Matthiesens beskrivelse, umådeligt rigt på saft og ligner til forveksling Flammet Hvid Kardinal, blot i en tidlig moden udgave. Arbejdsfoto fra marken, fotograf: Kirsten Bech.

navnet Wollmers faktisk,⁴⁴ men det er selvfølgelig umuligt at afgøre, om det var den samme frugt, som Matthiesen beskrev, selvom det vel er sandsynligt. I Nikolai Vothmanns sortiment fra 1802 nævnes sorten "Weisse Sommerrambur/Wollmers",⁴⁵ men her stemmer tingene ikke, for Matthiesens æble er ikke en hvid sommerrambour. Enten har der eksisteret op til tre forskellige æbler med navnet Volmers/Wollmers, eller også er der sket det, at navnet over tid er "hoppet" fra en sort til en anden, hvilket vel ikke er usandsynligt med tanke på, hvor mange synonymer, der kan eksistere lokalt for en given sort. I 2019 afleverede en frivillig æblesamler en pose med æbler, som var indsamlet på Kær Nørremark, få kilometer fra Matthiesens fødehjem, til Museum Oldemorstoft. Efter at være undersøgt af to pomologer, en dansk og en tysk, er vi ganske sikre på, at der er tale om Matthiesens æble, Volmers, som derfor nu kan reddes fra at uddø.⁴⁶ Hvordan dette æble så hænger sammen med Vothmanns Wollmers, lader sig næppe opklare.

Volsk Krigsæble kaldte Matthiesen en meget gammel æblesort fra Als.⁴⁷ Ifølge Matthiesen havde Vothmann nævnt den allerede i 1784, men denne henvisning kan jeg ikke finde. Til gengæld findes hos Nikolai Vothmann i 1802 en "Wolleskrieger", der i hvert fald må være det samme navn. Matthiesen havde fået sorten undersøgt af tyske pomologer, der dog ikke genkendte den, og han nævnte også, at den endnu ved udgivelsen af *Dansk Frugt* fandtes som yngre træer på Als. Det

Volmers er en sort, som Matthiesen beskrev i 1915. Sorten var i hans barndom en af de bedste på egnen, og den var meget udbredt på Als. Derfor har vi ledt længe efter den. Først i efteråret 2019 var der for alvor bid. Foto: Flemming Thorninger.

Silles Æble, fundet 2018 i Holm på Nordals af Rikke Lock Harvig. Man må formode, at en liebhaver har bragt sorten fra Vollerup til Holm – måske ved flytning, måske efter at have læst Matthiesens trebindsværk om dansk frugt. Foto: Flemming Thorninger.

sidste giver håb, om, at den endnu kan findes, og vi har da også et par kandidater, som undersøges i de kommende år, ikke mindst et æble, fundet i Sønderborg på den gamle Vandværksgrund på Damgade 90, en have, vi vender tilbage til senere.⁴⁸ Krigsæbler er i øvrigt betegnelsen for en gruppe af æbler, som af udseende og kvalitet ligger tæt på de vilde æbler. Navnet har intet med krig at gøre, men kommer af ordet kræ eller "kræg". Vothmann havde i 1802 seks forskellige krigsæbler i sin planteskole, den ene altså Wolleskrieger. At krigsæbler var en betydende sort for eksporten af æbler fra øen, får vi et fingerpeg om i Elsmarksbogen, hvor bonden for året 1775 skrev, at man dette år fik 30 skilling for en tønne krigsæbler.⁴⁹

Silles Æble er et af Matthiesens "slægts-æbler", da ophavskvinden til sorten var hans gamle barnepige, Sille, der kom fra Vollerup. Matthiesen nævnte på det nærmeste adressen for modertræet, og at det i øvrigt var et meget frugtbart og godt madæble.⁵⁰ I Vollerup findes det ikke længere, men et æble lokaliseret i Holm på Nordals svarer rigtig godt til Matthiesens beskrivelse af Silles Æble.⁵¹ Hvordan æblet er kommet til Holm, kan vi ikke længere sige, men usandsynligt er det vel ikke, at en liebhaver, der har læst Matthiesens værk, har taget sin cykel eller Æ Kleinbahn og er kørt fra Holm til Vollerup for omtrent 100 år siden og har hentet kviste dér. At sorten, ifølge Matthiesen, er mere frugtbar end de bedste engelske køkkenfrugter, har nok kunnet interessere en og anden alsinger.

Farbror Hanses Æble er endnu en af Matthiesens slægts-sorter, ja Matthiesen nævnte direkte "slægts-hensyn" som en af årsagerne til, at han tog frugten med i sin pomologi. At det også har været et æble af god kvalitet, vidner beskrivelsen dog om.⁵² Eftersøgningen af dette æble har koncentreret sig om haverne på Kær Nørreemark, men også omkring Snurom. Matthiesen kendte æblet fra sit fødehjem, og her gik det for at være en sort, som hans fars farbror havde plantet ved Arbejdsholt i 1795; det vil sige året efter gårdens udflytning fra Ulkebøl. Matthiesen var overbevist om, at den samme farbror – ligesom han selv – interesserede sig for frugtsorter, og han vidste, at farbroren også havde tiltrukket sorter, blandt andet denne. Farbroren var dog ikke arving til Arbejdsholt, men flyttede senere til Snurom og ejendommen Ludvigsro (Ludwigsruh), hvortil han medbragte sorten, ligesom den har stået flere steder i Ulkebøl Sogn. Et stort træ stod endnu ved Ludvigsro omkring 1923, men i dag er det selvsagt væk, og sorten formentlig ligeså. Der er tale om en sort ikke ulig Rød Vinter Kalvil.

Som et brud på Matthiesens ellers ret ensidige fokus på sorter fra Als og Ulkebøl Sogn, har han også nævnt fire sorter fra Halk og Hejls sogne. Den første, Karen Hanses Æble⁵³, er en pigeon, som kan gemmes vinteren over – ofte helt til marts og april måned. Den skal stamme fra Hejsager (Halk Sogn), men her kendes den ikke længere. Museet har fået henvendelser fra en del borgere på egnen omkring Haderslev, der mener at kende i hvert fald navnet Karen Hanses Æble, da den efter deres oplysninger endnu kunne købes i en lokal planteskole indtil 1970'erne. De træer, vi har set af sorten, bærer et andet æble, som minder mere om Skovfogedæblet, hvilket det dog heller ikke er. Først da vi kom i kontakt med en haveejers fra Nørre Vissing ved Skanderborg, var der bid. Æblet er bestemt til at være Karen Hanses Æble,⁵⁴ og vores tyske samarbejdspartner kender det fra Flensborg, hvor et enkelt træ i mangel af bedre navn fik betegnelsen Pison aus Sonderburg, hvor det skulle være købt i sin tid. Måske Livonis planteskole spørger her. Et yderligere træ, i Mjels på Nordals, svarer også til dette æble. De øvrige tre æbler, som er fra Hejls, kaldte Matthiesen for Ballegårdsæble⁵⁵, Hejls Reinette⁵⁶ og Jordbæræble fra Kjær Mølle⁵⁷. Ingen af disse tre, hvoraf de to første stammer fra gården Ballegård, har det været muligt at opspore, ej heller findes der yderligere oplysninger om dem.

Maren Nisses Æble er navnet på endnu en sort, som traditionelt siges at være fra det nordøstligste Slesvig, og Matthiesen kendte den også fra Vestfyn.⁵⁸ Navnets form antyder, at der må være tale om et æble af en

vis alder, og sorten minder måske noget om Nonnetitterne, dog er den moden allerede i august. Sorten kan endnu købes og findes på Pometet. Vi har fundet et smukt træ af den i Huholt, som sætter en mere stribet variant af sorten, og det er den, vi formorerer på museet.

Bodils Æble⁵⁹ stammer, ligesom Maren Nisses, traditionelt set også fra Haderslev-egnen, men et præcist hjemsted kendes ikke. Det er et tidligt høstæble, hvis beskrivelse i øvrigt minder meget om Grand Richard; blot er Bodils Æble mindre, og det findes endnu i handlen og hos Pometet. Herfra skal vi tilbage til Als og Ulkebøl Sogn.

De næste to æbler, Stødageræble⁶⁰ og Alsisk Voksæble⁶¹ er måske lidt i familie med hinanden. De gik i udgangspunktet begge for at være forsvundne, men når vi alligevel har kunnet lokalisere dem, skyldes det for det første en henvendelse fra en borger og dernæst, at de begge har vokset i gården Stødagers have indtil et godt stykke ind i det 20. århundrede. Stødageræblet er lagt af kerne på gården Stødager, der lå på Ulkebøl Vestermark indtil for et par årtier siden. I dag er det en del af Sønderborgs industri- og erhvervsområde. Gården var i det 20. århundrede på familien Clausens hænder.⁶² Den sidste ejer af gården, Marie, hvis moder havde giftet sig til navnet Duus, fortæller, at hun godt nok husker Stødageræblet, men at det ikke kunne måle sig med nyere sorter. Hun mener, at hendes bedstefar solgte æblet som markedsæble. Dernæst fortæller Marie, at gårdens nabo, vandværksbesty-

Gården Stødager er væk i dag, men dele af haven står endnu – ligesom navnestenen ved den tidligere indkørsel til gårdspladsen – omgivet af erhvervsbyggeri. Foto: forfatteren.

rer Ingvar Madsen, Damgade 90, engang podede nye træer af sorten. De nye træer, som familien modtog, gik dog til.

Med denne oplysning var der grund til at se lidt nærmere på det gamle vandværk på Damgade 90. Her stod ved mit første besøg i februar 2016 endnu en enorm æblehave i tre-fire afsnit. Madsen var blevet ansat omkring 1940, og muligvis fandtes en del af æblehaven allerede på dette tidspunkt. I hvert fald var Madsen meget interesseret i æblesorter, men hans have var i 2016 nærmest ufremkommelig på grund af brombær. I håbet om at finde Stødageræblet tog museets frivillige gartner (medbringende machete til brombærerne) podekviste af alle de træer, han kunne komme til, og mange nye træer herfra har båret frugt i de sidste par år. Siden er Sønderborg Kommune blevet interesseret i haven og i deres levende kulturarv, så nu er haven ryddet for brombær, men også solgt til en privatmand. I haven er siden fundet både Stødageræblet og gode kandidater til at være Volsk Krigsæble, det oprindelige Citronæble fra Als og muligvis også Volmers.⁶³ De sidste tre undersøges nærmere i de kommende år, hvor træerne forhåbentlig får mulighed for at komme sig lidt.

Da jeg i 2017 nævnte Madsen i en artikel i *Sønderjysk Månedsskrift*, kom der en henvendelse fra en dame, der var opvokset i en villa på Solbakken i Sønderborg. Her havde familien et gult æble, som de kaldte Madsens Vandværksæble. Ud fra beskrivelsen kunne det minde om Alsisk Voksæble, og dette viste sig da også at passe, da vi fik det undersøgt nærmere. De nøjagtige omstændigheder kender vi ikke, men Madsen må have podet *to* sorter fra Stødagers have, så det er sandsynligt, at han har kendt til Matthiesens *Dansk Frugt*. Når begge sorter voksede her, skyldes det givetvis, at gårdejer Clausen fra Hestehave 15, der var hjemsted for modertræet til Alsisk Voksæble, i 1880 købte Stødager til sin søn Nicolai.⁶⁴ Familien må have taget voksæblet med sig fra fødegården i Hestehave. Matthiesen kendte Alsisk Voksæble fra sin barndom, hvor modertræet på Hestehave 15 lå hen ad jorden og var gammelt, men det var stadig i live, da han udgav *Dansk Frugt*. Det er formentlig plantet på et tidspunkt i midten af 1700-tallet.

Saksgaardæblet er som nævnt – og vel ligesom både Silles Æble, Stødageræblet og Alsisk Voksæble – et eksempel på, at man på egnen lagde kerner og lod dem vokse op og danne deres egne æblesorter.⁶⁵ På Saksgaard var det Matthiesens bedstemor (død 1831), der havde lagt kernen. Æblet var gult og ville vel i ældre tider være blevet kaldt en hvid vinterkalvil. Da gården brændte i 1892,⁶⁶ gik træet til, men der fandtes en podning af det på en gård i Fovslet ved Kolding. Saksgaards

ejer i de sidste årtier af det 20. århundrede, Helmer Sander-Larsen, har fortalt, at der i hans tid fandtes et træ af Saksgaardæblet, som han dog fældede i begyndelsen af 1960'erne, og i dag er sorten forsvundet.

Endelig beskrev Matthiesen, ligesom Hirschfeld, "Graasteneræble – Gul Graasten",⁶⁷ og han forsøgte at opliste dets historie og herkomst så grundigt, han kunne; men først, da han havde afsluttet diskussionen om navnets stavemåde og udtale, en diskussion, der tilsyneladende er foregået i en stor del af det 19. århundredes sidste halvdel. Dengang havde Matthiesen bedt historiker og rigsarkivar A.D. Jørgensen, født og opvokset i Gråsten, afgøre en verserende strid om æblets navn, da det i den danske litteratur optrådte med så besynderlige navne som Gravensten, Gravensteen og Grauensten. Ude i den store verden er æblet udbredt med sit oprindelige, tyske navn, Gravensteiner, og det betragtes som et af de bedste æbler, der findes. Matthiesen nævnte særskilt en variant af Gråstenæblet, som han kaldte Gundstrup Graastener.⁶⁸ Dets modertræ stod på gården Gundstrup, en hovedgård under Augustenborg Gods. Det var gartner Livoni, der havde opdaget træet, og ved en blindtest i hans planteskole vandt den over den almindelige, Gul Gråsten, i både smag og holdbarhed, ligesom den ifølge Livoni var større, saftigere og mere rigtbærende.⁶⁹ Livoni fortalte, at hertugen på Augustenborg betingede sig hele høsten fra modertræet som en del af forpagtningsafgiften for gården. Det ser ud til, at Gundstrup Graastener er forsvundet i dag, da Livonis påstand om, at den virkelig skulle adskille sig fra Gul Gråsten, næppe er blevet accepteret af den senere fagkundskab. Da Livoni selv solgte sorten, er det meget tænkeligt, at flere af de Gråstenere, der står i de gamle haver i og omkring Sønderborg, er købt hos Livoni under navnet Gundstrup Graastener.

Æblesorten Ulderup stammer fra præstegården i Ullerup og beskrives af Matthiesen i 1915.⁷⁰ Det skal stamme fra Ullerup præstegård, hvor det dengang stod som et ældre træ. Hvis man i dag går ud og eftersøger sorten lokalt i Ullerup og omegn, vil man opdage, at den på egnen kun kendes under det lokale synonym Feilberg-æblet. Traditionen lokalt er endnu i dag meget stærk – æblet sættes i forbindelse med pastor Feilberg, der var præst i Ullerup fra 1848-1864. En ældre borger på egnen fortæller, at hans bedstefar podede af det oprindelige modertræ fra præstegårdshaven, og at sorten derfor har eksisteret i hans familie siden begyndelsen af det 20. århundrede. Omkring 1990 forærede han selv en podning af familiens Feilbergtræ til den nye præst Anders Kingo, et træ, der endnu står ved præstegården. Feilbergæblet er stadig

meget udbredt i Sundeved også som gamle træer, så det er en sort med en lang tradition på egnen. Hvorvidt det rent faktisk var pastor Feilberg, som tiltrak træet til præstegårdshaven, kan man selvfølgelig ikke fastslå i dag, selvom både modertræets alder og den stærke tradition på egnen kunne tale for det.

Tidlig Graastener fra Sønderborg har Matthiesen kaldt et lille, hvidt eller gult æble, hvortil Livoni skal være ophavsmanden.⁷¹ Æblet er sået af en kerne fra Livonis egen variant af Gråstenæblet, Gundstrup Gråstener, men den mindede efter beskrivelsen ikke ret meget om moderens æble. Utænkelig er det ikke, at Livoni har set en mulig indtægtskilde i at producere en tidlig variant af Gråstenæblet, om end det ikke ser ud til, at den virkelig har slået an. Det undersøges i de kommende år, om en sort i Ingvar Madsens gamle have kan være Tidlig Graastener fra Sønderborg.

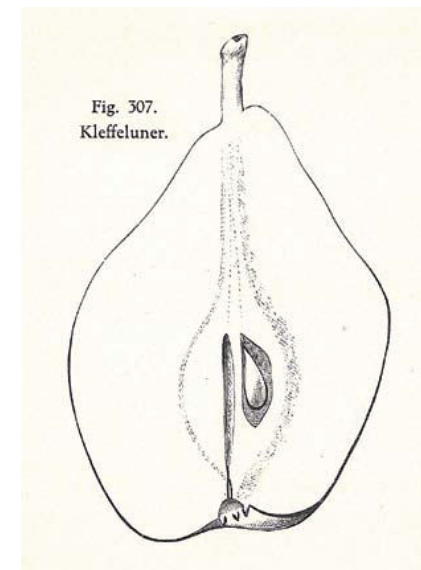
Det sidste af Matthiesens sønderjyske æbler er Ærøæblet, som vel kun tilnærmelsesvist forstås som sønderjysk i dag.⁷² Der er ingen oplysninger om sortens mere præcise oprindelse, og hvorvidt den er opstået før eller efter 1864, vides heller ikke, men den findes endnu hos Pometet.

De sønderjyske pæresorter og deres skæbner

Af de seks sønderjyske pæresorter hos Matthiesen har Frydendal Tørrepære været en helt lokal sort, som skal være fundet som selvsået træ i Nørreskoven på Als, hvorfra den er blevet udbredt i haverne i landsbyen Helved.⁷³ I dag findes den ikke mere, men den vidner om, at tørring af frugt var en meget benyttet konserveringsmetode, der kunne sikre en beholdning af frugt i op til to år, hvilket var praktisk, hvis høsten et år slog fejl.

Pæren Kleffeluner, der er en koge- og tørrepære, er langt mere interessant.⁷⁴ Matthiesen skrev, at den havde hjemme på Als, hvor der endnu efter år 1900 fandtes gamle træer af den i "Byerne langs Bæltet".⁷⁵ Matthiesen gjorde sig anstrengelser for at klarlægge baggrunden for pærens lidt underlige navn, men måtte give fortabt og konstaterede blot, at navnet ikke findes i Vothmanns *Garten-Katechismus*. Det gjorde denne forfatter også, indtil jeg gennemså Vothmanns 13 anbefalede pærer i en helt anden anledning. Her faldt jeg over den allerførste pære på listen. Den kaldte Vothmann for Hangelbirne, og jeg har kort nævnt denne pære i afsnittet om Hirschfelds sorter, men Vothmann angav også, at Hangelbirne har et fransk navn, nemlig Clairville Longue. Man

Pæren Kleffeluner skulle ifølge Matthiesen være alsisk, men han kunne ikke greje, hvad der lå i det underlige navn. Mon ikke, der er tale om Vothmanns pære med det franske navn Clairville Longue, der så er blevet optaget i den alsiske dialekt? Pæren blev brugt til tørring og kogning. Tegning af Claus Petersen Matthiesen i Matthiesen 1915, s. 248.

må spørge sig selv, hvad 1700-tallets bondemand på Als skulle stille op med navnet Clairville Longue? Deler man navnet op i sine enkelte led og udtaler dem på alsisk, er det givetvis her, navnet Kleffeluner kommer fra. Clairville Longue er en pære, som i hvert fald findes i litteraturen i Tyskland i 1600-tallet, hvor en udgivelse fra 1672 af Johann Sigismund Elsholtz, der var hoffysikus og botaniker hos kurfyrsten af Brandenburg, nævnte navnet. Den tyske pomolog Manger, har også nævnt pæren i sit værk fra 1780, men han skrev også, at der ikke fandtes mange oplysninger om den, og at den måtte betragtes som "sehr entbehrlich", altså i høj grad til at undvære.⁷⁶ Den ser da også ud til at være aldeles forsvundet i den tyske frugtavl herefter. Men hvis jeg har ret i min antagelse omkring navnet, så er den tilsyneladende overlevet på Als et stykke op i det 20. århundrede, hvor den har været indført af Vothmann og brugt til kogning og til tørring. Matthiesen formodede, at pæren var alsisk. Mon ikke det var forkert.

I Huholt har der på Matthiesens tid eksisteret en pære, der havde den for pærer ikke så hyppige egenskab, at den var spiselig i marts og april måned, hvis man gemte den så længe. Huholtpæren stod hos en gårdejer, Rasmus Christensen, der må have været en bekendt af Matthiesens familie.⁷⁷ Da museet gik i medierne med en efterlysning af de

gamle sorter, blev jeg ringet op af en gårdejer fra Huholt. Han viste sig også at hedde Rasmus Christensen og var barnebarn af Matthiesens bekendte. Han huskede godt sin bedstefars frugthave, men erindrede ikke specifikt en Huholtpære, og han måtte beklage, at han for ikke så mange år siden havde fældet frugthaven og solgt ejendommen. Her ender således sporet efter Huholtpæren, der sikkert har haft et andet navn hos familien Christensen.

Indkildes Pære kendte Matthiesen fra sin barndom, hvor der fandtes to træer af den i Ulkebøl by.⁷⁸ Den skulle være en smuk og god bordfrugt i september og oktober måned, men den kendes ikke længere i Ulkebøl. Vi har set en kandidat i Klingbjerg på Nordals, som vi undersøger.

Om Desmerpæren⁷⁹ vidste Matthiesen ikke bestemt, at den faktisk var sønderjysk, men den skal alligevel nævnes her. Han fortæller, at der i hans barndom fandtes mange, gamle træer af den på Als, som måtte stamme fra sidste halvdel af 1700-tallet. Der er tale om en spisepære, som allerede modner tidligt i september. Senere har Matthiesen fundet sorten flere steder i Jylland, hvor den gik under navnet Diamantpære. Yderligere spor af den findes ikke, men museet har modtaget podekviste fra en ældre, nu afdød frugtsamler på Tåsinge, der havde en Diamantpære i sin omfattende samling, så vi venter spændt på, om den vil bære Matthiesens Desmerpære, tidligt i september. Om sorten er en af Vothmanns, hvor man også har forvasket eller glemt dens oprindelige navn, er uvist, men med udbredelsen i Jylland og på Als er det sandsynligt, at den har været udbredt både af ham og fra de kongelige planteskoler.

Alserpære er en sort, som Matthiesen kendte fra Tåsinge, men dens navn fik ham alligevel til at formode, at den kunne stamme fra Als. Der er tale om en sort, hvoraf Matthiesen fik tilsendt podekviste fra Valdemar Slots have, og det er nok derfor mest sandsynligt, at den er indført af slægten dér, der på samme måde som adelen andre steder søgte at fremme frugtavlen i 1700-tallet.

Konklusion

Når man ud fra det foreliggende skal svare på, om de i Sønderjylland anvendte sorter i 1700- og 1800-tallet var danske, tyske eller noget helt tredje, så er det tydeligt, at de vigtigste sorter især var de sorter, som også dyrkedes i resten af Nordeuropa, og de var både engelske, tyske, franske og hollandske. Det var disse sorter, som Vothmann og Hirschfeld anbefalede, og som også var at finde ved den kongelige plantesko-

le i Odense. Dem kendte de fra de tyske lande, og de fik på den måde indført dem i Sønderjylland og i Kongeriget. Ved siden af disse fandtes en række mere regionale sorter og endelig en række helt lokale sorter, som dog næppe har spillet en stor rolle rent økonomisk for den enkelte bonde. De danske sorter kom først for alvor til omkring år 1900, som eksemplet Junkershof viser.

Af de specifikke sorter, som blev nævnt af Hirschfeld, Livoni og Matthiesen, er mangfoldigheden stor, og der var i midten af 1800-tallet op imod 600 forskellige æblesortsnavne at finde i frugthaverne på Als og Sundeved. Det vidner om, at ikke bare Vothmann og Livoni har været kilde til egnens frugtræer, for så mange sorter havde de ikke i deres sortiment. Vothmann og Livoni har været fokuseret på de bedste frugter til den kommercielle frugtavl, mens en stor del af Matthiesens sønderjyske sorter nævnes af en helt anden grund. De stod ham nær af personlige årsager, fordi de var fremelskede af personer i hans slægt og slægtens omgangskreds. Det kan godt være, at disse sorter ikke nåede stor udbredelse, og de spillede næppe nogen stor rolle rent økonomisk, men de vidner om, at frugtavlen var en udbredt syssel – noget man brugte sin sparsomme fritid på, ofte i barndommen. Med tanke på Anton Pedersens undersøgelser af frugtsorterne i de danske frugthaver fra 1916 til 1923, der som nævnt aldrig omfattede Sønderjylland, fordi det først blev dansk i 1920, er det måske ikke så underligt, at de sønderjyske sorter ikke findes på Pometet i særligt stort antal. Han havde næppe sat sin fod i de sønderjyske haver, ligesom hans fokus mere var på de gode, internationalt anerkendte handelssorter, hvorimod Matthiesen havde et helt andet sigte med sit virke, nemlig at fastholde de danske, lokalt opståede sorter. Livonis artikler i *Möllers Deutsche Gärtnerzeitung* vidner om en sønderjysk handelsgartner, der byggede videre på en allerede udbredt og rodfæstet tradition for frugtavl på Als og i Sundeved; desværre fremstår alle hans egne sorter indtil videre som forsvundet.

En stor del af de sorter, som blev dyrket i 1700- og 1800-tallet, er forsvundne i dag, hvilket næppe kan undre, men det har med projektet her – som kører videre i de kommende år, om end i mindre omfang – heldigvis været muligt at redde enkelte dele af den levende, sønderjyske kulturarv fra at dø ud. At enkelte sorter, for eksempel Kleffelnener, der som nævnt må have været en ældre tysk eller fransk sort, har overlevet på Als frem til det 20. århundrede, mens den forsvandt fra dens oprindelige hjemegne længere sydpå, kan formentlig tages som et udtryk for, at frugtavlen ikke blot var betydelig på øen, men også, at an-

vendelsen af frugt i husholdningen har været meget bred – kogning og tørring har været udbredt, og til dette har man længe foretrukket netop denne, måske i øvrigt ikke særligt spændende pære. Måske har man også længe holdt fast i en sort som Grand Richard, der nævntes første gang af Hirschfeld i 1788, og som i hvert fald var bevaret på Junkershof endnu i 1910, mens den på samme tid var så godt som forsvundet i Kongeriget. Man skal nok ikke helt opgive at finde den et sted derude.

Tabel 1: Hirschfelds før 1788 ubeskrevne, regionale sorter fra Holsten.

Wolfsapfel	Amtmanns- apfel	Zwiebelapfel/ Zipollenapfel	Paternoster- apfel	Kantorapfel
Melonenapfel/ Flaschapel	Grand Richard	Gravensteiner		
Pærer:				
Hangelbirn	Krauelbirn	Stamperbirn		

Tabel 2: Et udpluk af sorterne på Junkershof i Sundeved, 1910.

Bedstefaderens æblesorter, ≈ 1850				
Gråsten (2 stk.)	Hvid Vinter Pigeon	"Gammeldaws Kigge" (alm. Nonnetitte/ Flaskeæble)	"Permine" (en type af pearmain)	"Kris" (Krigsæbler)
"Honnæfle" (Honningæble, lokalt synonym for ukendt sort)	"Russumhæge" (Formentlig Rosenhæger)	"Gråbouwe" (Grøn Vinter Rambour)		
De nyere træer, ≈ 1890				
Pærer:				
"Smørpærer"	"Issebot"	Grev Moltke		
Æbler:				
Gråsten	Cox Orange	Feilberg (Lokalt synonym for Ulderup)	"Grangischa" (Grand Richard, 2 stk. som espalier)	Bismarck
Filippa	Pigeon	"Doffelt Kigge" (Doppelt Nonnetitte)	Kaiser Wilhelm	

Tabel 3: Matthiesens sønderjyske frugtsorter.

Alsisk Melonæble	Vinsur fra Als	Nonnetitte fra Als	Jagtæble fra Als	Volmers
Volsk Krigs- æble	Silles Æble	Farbror Hanses Æble	Karen Hanses Æble	Maren Nis
Bodils Æble	Citronæble, alsisk	Stødageræblet	Alsisk Voksæble	Saksgaards- æble
Hejls Reinet	Ballegårdsæble	Jordbæræble fra Kjær Mølle	Ærøæble	Graasten
Tidlig Gråstener fra Sønderborg	Ulderup	Gundstrup Graastener		
Pærer:				
Frydendal Tørrepære	Kleffeluner	Huholtpære	Desmerpære	Alserpære
Indkildes Pære				

KILDER

Trykte:

- Livoni, Asmus Dyreborg: „Der Obstbau auf der Insel Alsen“. I *Möllers Deutsche Gärtnerzeitung*, 5. årgang, 1890.
- Vothmann, Nicolai: „Einige Bemerkungen über die Obstkultur auf Alsen“. I *Schleswig-Holsteinische Vaterlandskunde*; 1802; 1. del.

Topographie des Herzogthums Holstein, 1842.

Digitale:

http://www.apfeltage.info/presse/2006/pm_010906.pdf
www.sonneruplund.dk

LITTERATUR

- Andersen, Bo m.fl.: *Alsisk Kalender 5, Alsingergildets skrifter nr. 11*, Sønderborg 1983.
- Beck, Peter: "En Sønderjysk Bondehave omkring 1910". *Fra Kvangård til Humlekule*, nr. 16, 1986, s. 12-16.
- Bredsted, H.C.: *Dansk Pomologi*, bd. I-III, Odense 1893.
- Diedrichsen, P.: "En alsisk gartner i kongens tjeneste", *Sønderjysk Månedsskrift*, 1987, nr. 1.
- Elsholtz, Johan Sigismund: *Vom Garten Bau*, Cölln an der Spree 1672.
- Hansen, Hans Schultz: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie 1830-1993*, Aabenraa 1994.
- Heydemann, B.: *50 Jahre Obstbau in Schleswig-Holstein, Versuchs- und Lehrwirtschaft für Gartenbau*, Kiel 1950.
- Hirschfeld, C.C.L.: *Handbuch der Fruchtbaumzucht*, Braunschweig 1788.
- Jørgensen, Bent: *Elsmark-Dagbogen 1748-1835*, Landbohistorisk Selskab 1993.
- Larsen, Bjarne m.fl.: *Danish Apple Cultivars: Genetic diversity and genome-wide association mapping of fruit quality traits*,

- ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 2017.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim: *Kleines Lexikon alter schleswig-holsteinischer Gewichte, Maße und Währungseinheiten*, Kiel 1990.
- Manger: *Vollständige Anleitung zur Systematischen Pomologie*, Leipzig 1780.
- Matthiesen, Claus Petersen: *Dansk Frugt*, bd. I-III, København 1913, 1915, 1924.
- Matthiesen, Claus Petersen: "Hjemmet på Als". I *Fra udflyttergårde til moderne lufthavn*, Augustenborg 1984.
- Munk-Hansen, Hans: "Æblehave og Træplantage på gården Schönheim i Rinkenæs", *Årsskrift 2016*, Historisk Forening for Gråsten By og Egn 2016.
- Pedersen, Anton: *Danmarks Frugtav 1916-1922. Beretning fra Fællesudvalget for*

- lokale lagttagelsesplantninger og Frugtsortsundersøgelser om Frugtsortsundersøgelserne 1916-1922*, 1925.
- Rolff, Johan Heinrich: *Der Apfel – Sortennamen und Synonyme*, Books on Demand 2001.
- Sander-Larsen, Helmer: *Gårde og gamle huse på Kær Halvø*, Ulkebøl Lokalhistorisk Arkiv 2016.
- Slettebo, Jørgen: "Vothmanns Have". I *Haver og Gartnere*, Historisk Samfund for Als og Sundeved 1967.
- Vothmann, Johann Georg: *Garten-Katechismus für Landleute*, Leipzig 1783.
- Wolfhagen, F.: *Beschreibung der Stadt Tönning nebst Erinnerungen das erste Viertel dieses Jahrhunderts umfassend*, Friedrichstadt 1838.

NOTER

- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Christian_Cay_Lorenz_Hirschfeld_by_Heidenreich.jpg, besøgt 13.08. 2020.
- Frugtens form og størrelse, bægerets udseende, stilkens og både bæger- og stilkhulens kendetegn. Dernæst hudens farve, hudpunkternes størrelse og farve, kernehusets og kernernes kendetegn, kødets farve og smag mv.
- Jeg er pomologerne Meinolf Hamerschmidt, Sörup og Flemming Thorning, Sonneruplund, meget taknemmelige for deres assistance gennem de seneste år med at gennemgå og bestemme et stort antal frugter. I projektets første år stod Max Johannson for sortsbestemmelserne, og det skal han også have stor tak for.
- Se for eksempel Hirschfeld 1788, s. 119-121, hvor han klart giver udtryk for, at især den franske pomologi inden for pæresorterne er nået længst i dette arbejde.
- Slettebo 1967, s. 65.
- Vothmann, N. 1802, 1. del, s. 5.
- Ibid., s. 5 ff.
- Bredsted 1893, bd. II, s. VIII.
- Wolfhagen 1838, s. 98.
- Diedrichsen 1987, s. 5.
- Topographie des Herzogthums Holstein; 1842, s. 152.
- Bredsted 1893, bd. II, s. VIII-IX.
- Munk-Hansen 2016, s. 28-29. Se også Bredsted 1893, bd. II, s. VIII-IX.
- Bredsted 1893, bd. II, s. VII.
- Hirschfeld 1788, s. 12. Forfatterens oversættelse.
- Bredsted 1893, bd. II, s. 142.
- Andersen 1983, s. 52.
- Ibid., s. 5.
- Ibid., s. 13.
- Livoni 1890, s. 58.
- Træer podet på vildstamme vokser sig store og lever i 100 år eller mere, men bærer først senere end træer podet på svagere voksende grundstammer.
- Livoni 1890, s. 59.
- I 1854 var bytteforholdet mellem rigsdaler (Fra 1854: Daler rigsmønt) ifølge Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, *Kleines Lexikon alter Schleswig-Holsteinischer Gewichte, Maßstabe und Währungseinheiten*, s. 32 og s. 66 således, at én daler kurant gav 1,6 rigsdaler. I perioden fra 1847 til 1857 var en karleløn steget fra ca. 18 til op imod 35 rigsdaler. Se herom i Hans Schultz Hansen, *Det Sønderjyske Landbrugs Historie 1830-1993*, s. 91-92

- vedr. karlelønninger på godset Refsø. Frugtsalget på Arbejdsholt kunne, med udgangspunkt i bytteforholdet af 1854, i gode år dække 53 årlige karlelønninger i 1847 og 27 i 1857. Det skal bemærkes, at udgiften til en karl yderligere rummede kost og logi, så pengeudgiften alene er ikke den reelle udgift til en karl. Alligevel er beløbet, Matthiesen nævner så stort, at man må stille spørgsmålet, om han har husket korrekt.
- 24 Matthiesen 1984, s. 19-20.
- 25 Livoni 1890, s. 58.
- 26 Vothmann, H. G. 1783 skrev s. 147-148, at det at lægge kerner er den ældste og mest oprindelige måde at fremelske nye æblesorter på, og han kom med en anvisning på, hvordan man udvælger de nye træer, som spirer op af de mange kerner. Han anbefalede dog ikke metoden, da man jo på denne måde må vente mange år på de første, nye frugter, og man vil ofte blive skuffet, da frugten tit vil være dårligere end moderfrugten.
- 27 Som eksempel: Dorothea Clausen, Hestehave 15, Sønderborg kom fra Brandsbøl, og da hun giftede sig i begyndelsen af 1960'erne, gav faderen hende en podning af flere træer med, som dermed supplerede frugthaven på gården på Kær.
- 28 Saxgaard, Hestehave 15, Stødager, vistnok Arbejdsholt, og Matthiesens barnepige "Sille", der kom fra Vollerup har alle deres egne æblesorter nævnt i *Dansk Frugt*.
- 29 Heydemann 1950, Tavle 4.
- 30 Rolff 2001, s. 173.
- 31 Bredsted 1893, bd. II, s. 452-53.
- 32 <https://www.sonneruplund.dk/htmlandre/sortsliste%201795.html>, besøgt 09.03. 2020
- 33 Bredsted 1893, bd. II, s. 261.
- 34 Matthiesen havde et eksemplar og henviste flere steder i *Dansk Frugt* til Livonis planteskole.
- 35 Livoni 1890, s. 59.
- 36 Beck 1986, s. 12-16.
- 37 Larsen 2017, s. 74 (Tabellen hedder: Online Resource 4).
- 38 Matthiesen 1913, s. 252-53.
- 39 http://www.apfeltage.info/presse/2006/pm_010906.pdf, besøgt 28.01. 2020.
- 40 Pedersen 1925, se for eksempel under Sorø Kreds, s. 117, hvor der taltes syv træer, i Svendborg Kreds tre eller færre træer.
- 41 Matthiesen 1913, s. 251.
- 42 Matthiesen 1924, bd. III, s. 93-94.
- 43 <https://www.sonneruplund.dk/0%20html/jagtaeble%20fra%20als.html>, besøgt 03.02. 2020. Æblet er lokaliseret af Rikke Lock Harvig efter borgerhenvendelse.
- 44 Vothmann, J.G. 1783, s. 115.
- 45 Vothmann, N. 1802, 1. del, s.20.
- 46 <https://www.sonneruplund.dk/0%20html/volmers.html>, besøgt 03.02. 2020. Æblet indsamlet på Kær Nørremark, 6400, af Kirsten Bech.
- 47 Matthiesen 1915, s. 303.
- 48 <https://www.sonneruplund.dk/0aebestemmelse/2018/als/als%20b5.html>, besøgt 03.02. 2020.
- 49 Jørgensen 1993, s. 41 for året 1775.
- 50 Matthiesen 1915, s. 106.
- 51 <https://www.sonneruplund.dk/0%20html/silles%20aeble.html>, besøgt 03.02. 2020. Æblet lokaliseret af Rikke Lock Harvig i efteråret 2018. Æblet er siden sammenlignet med Boiken, og især detaljer omkring kernehuset gør, at det næppe er Boiken, hvilket ellers er det, der kommer nærmest.
- 52 Matthiesen 1924, s. 41-43.
- 53 Matthiesen 1913, s. 208.
- 54 <https://www.sonneruplund.dk/0%20html/karen%20hanses%20aeble.html>, besøgt 03.02. 2020. Meinolf Hamerschmidt er ophavsmand til oplysningen om sortens tilstedeværelse i Flensborg, og efter oplysningerne om dette træ gav han den arbejdsnavnet Pison aus Sonderburg.
- 55 Matthiesen 1913, s. 36.
- 56 Matthiesen 1915, s. 72.
- 57 Matthiesen 1924, 97-98.
- 58 Matthiesen 1913, s. 243
- 59 Ibid., s. 45.
- 60 Matthiesen 1915, s. 150.
- 61 Ibid., s. 204.
- 62 Sander-Larsen 2016, s. 173.
- 63 <https://www.sonneruplund.dk/0aebestemmelse/2018/als/als%20b5.html>, besøgt 03.02. 2020.
- 64 Sander-Larsen 2016, s. 63 og 173.
- 65 Matthiesen 1915, s. 102.
- 66 Årstallet for branden er nævnt i Sander-Larsen, 2016, s. 192.
- 67 Matthiesen 1915, s. 114.

68 Matthiesen 1913, s. 125.

69 Livoni 1890, s. 107.

70 Matthiesen 1915, s. 177.

71 Matthiesen 1924, s. 57-58.

72 Matthiesen 1915, s. 214.

73 Ibid., s. 271.

74 Ibid., s. 247-248.

75 Ibid., s. 247.

76 Manger 1780, s. 58.

77 Matthiesen 1924, s. 234.

78 Matthiesen 1915, s. 245-246.

79 Ibid., s.240.

Zusammenfassung

Der Artikel beschäftigt sich mit den alten Obstsorten, die im Herzogtum Schleswig, und zum Teil auch in Holstein entstanden sind. Er untersucht als erstes, welche Personen im 18. Jahrhundert für die Auswahl und Beschreibung von Obstsorten verantwortlich waren. Welche Sorten waren für sie wichtig, und haben sie auch Sorten erwähnt, die aus der Region stammen könnten – die in der Region aus Kernen entstanden sind? Hierbei werden auch jüngere Quellen aus dem 19. und den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts herangezogen, um festzustellen, ob es tatsächlich Sorten gab, die als Schleswigsche Sorten aufgefasst werden können.

Anhand der zu jeder Sorte vorhandenen Informationen wird untersucht, ob einige von ihnen noch existieren bzw. ob es dem Autor bei seinen Besuchen in vielen alten Obstgärten gelungen ist, einige der als verschwunden gegoltenen Obstsorten wiederzufinden. Dies wird nach Einschätzung von Pomologen aus Deutschland und Dänemark, in einigen Fällen bestätigt.

Medicinalinspektøren – et nyt embede i hertugdømmet Slesvig 1853 til 1864

AF JOHANNES BRIX

Indtil Tre-årskrigen afslutning og fredstraktatens vedtagelse i 1852 havde det medicinske fakultet ved Kiels Universitet været omdrejningspunktet for sundhedsvæsenet i hertugdømmerne Slesvig og Holsten såvel på det medicinske som det sundhedsadministrative område. Krigen afslutning medførte, at mange af de politiske bånd mellem Slesvig og Holsten bortfaldt. Blandt andet ophørte Slesvig lovgivningsmæssigt med at være knyttet til det medicinske fakultet i Kiel. I stedet blev sundhedsvæsenet i Slesvig reguleret med en forordning af 19. december 1852, som rummede en række nyskabelser, hvor den mest markante nok var etableringen af en stilling som medicinalinspektør. Medicinalinspektøren skulle virke i en region, hvor der netop havde været krig, hvor en stor del af befolkningen ikke magtede det danske sprog og hvor lægestanden i betydeligt omfang var præget af et slesvig-holstensk sindelag.

Indledning

De politiske og administrative forhold i hertugdømmerne har historisk set været komplekse, hvilket også har afspejlet sig på det sundhedsfaglige område. Her var man allerede i begyndelsen af 1800-tallet opmærksom på, at lovgivningen på området var af en sådan art, at der snarest burde ske ændringer. Disse skete imidlertid først ved Tre-årskrigen afslutning, hvor Slesvigs administration blev adskilt fra Holstens. Dermed mistede det medicinske fakultet ved universitetet i Kiel sin rolle som sundhedsfagligt centrum for hertugdømmet Slesvig. I stedet blev der den 19. december 1852 bekendtgjort en lovgivning, som kun var gældende for sundhedsvæsenet i hertugdømmet Slesvig.¹ En opsigtsvækkende nyskabelse var etableringen af medicinalinspektørstillingen, som skulle være en ledende sundhedsadministrativ stilling med hovedsæde i Flensborg.

Den første og eneste medicinalinspektør blev lægen dr.med. Peter Anton Schleisner (1818-1900), som blev udnævnt i 1853. Schleisner var i lægefaglige kredse kendt for sine bemærkelsesværdige epidemiologi-